

ВЕЛИКИЙ РОМАН

Олена
Костюкович

КИЇВ
ФОРТЕЦЯ
НАД ПРІРВОЮ

Харків
«Фоліо»

ВСТУПНЕ СЛОВО

Бувають часи, коли дуже хочеться кричати від болю, але довкола вже надто багато крику, надто багато болю. І тоді замість того, щоб кричати, людина записує свій біль. Біль завжди суб'єктивний, він належить тому, хто страждає, але не контрольований ним. Він завжди загострює на собі увагу і того, хто страждає, і тих, хто перебуває поруч. Більшість болів не має власних імен, вони безособові. Але біль, якому присвячена ця книга, має ім'я, і це ім'я знайоме мільйонам — Київ. Місто, якому понад півтори тисячі років, яке всі ці століття трималося корінням за свої пагорби. Місто, яке ховало померлих і приймало пологи, горіло й зазнавало паводків і катастроф, любило, ненавиділо, зневажливо дивилося в спину тим, хто намагався його знищити, зламати, знедушити.

Нинішня російська агресія, як і німецько-фашистська окупація, як і монголо-татарська навала 1240 року, залишила й залишить на місті свої шрами. Але місто житиме далі та зберігатиме свою пам'ять.

Пам'ять у міста хороша, і вона не в пам'ятниках, вона на кшталт самого Києва. Із цієї пам'яті вже багато разів

намагалися вирізати то один рік, то другий, видалити то десять киян, то сотню, але Київ не пластиліновий, його не переліпиш на догоду миттевості. Ця миттевість розчиниться в історії міста, але вона залишиться там. Може, не таким помітним рядком у пам'яті, як інші епізоди історії.

Книга містянина про місто майже завжди починається з «Я» самого автора, з історії автора та його сім'ї, зі спогадів дитинства, що перетікають у спогади юності, а потім уже й у спогади інших людей, які доповнюють або змінюють інформацію про вже знайомі події.

Київ — це бездонна амфора історій. Деякі історії надто знайомі й уже набули форми теореми. Їх не хочеться змінювати в пам'яті, апдейтити. Вони й так добрі. Інші історії — маловідомі чи наполовину вигадані — потребують уточнень, і коли ми знову чуємо про них, то напружуємо слух. По суті, усі ми — збирачі історій. З них складається життя, з них складається світ, з них складається Київ. У цій книзі чимало історій, які ще не стали «теоремами». Одна з них — історія пам'ятника святому Володимирі на Дніпровському схилі. Ця історія за своєю географією та драматургією дуже «імперська», але такою є частина історії Києва. Тому Київ у цій книзі то «імперський», то радянський, то окупований німцями 1941 року. Серед дійових осіб книги — десятки забутих чи маловідомих нині військових, культурних, політичних діячів усіх мастей. Серед дійових осіб цієї книги — письменники, пов'язані з Києвом, зокрема й Михайло Булгаков, чия доля сьогодні

перетворила Україну на поле битви між двома непримирними таборами українців: його шанувальниками та його обвинувачами. Немовби присутні в цій книзі й Оксана Забужко, і Василь Листовничий, який здавав сім'ї Булгакова квартиру на другому поверсі в будинку номер 13 за Андріївським узвозом. І, звісно, тут ви прочитаєте про Київ Віктора Некрасова, з яким дружила родина Олени Костюкович.

У цій книзі присутня і найновіша історія Києва, історія сьогодення з її героями — Володимиром Зеленським, Євгеном Ніщуком, Борисом Джонсоном та багатьма іншими нашими сучасниками, об'єднаними ідеєю захисту Києва й усієї України від російської агресії.

Ця книга багата на цитати з неопублікованих щоденників киян, на долю яких випали найважчі випробування.

Однією із центральних тем книги, темою, до якої автор регулярно повертається, є історія родини самої Олени Костюкович — родини, у якої кожна політична епоха вимагала жертвоприношення та яка, зрештою, була змушена виїхати за кордон, залишивши рідне й улюблене місто назавжди.

Андрій Курков

ПРОЛОГ

*Чудове місце для феєрверка
Спосіб розповісти про Київ
Зомліла жінка і таємничий танк*

Історії Києва, міста, у якому я народилася, — це історії драматичні. Озираючись назад, щоб на основі книжок і документів, через історії своєї родини пов'язати сьогодення з минущиною, я виявляю, що перехід з однієї епохи до іншої можна представити в певних місцях Києва, як на театральній сцені. Її завжди освітлюватимуть величні й фатальні вогні. Імовірно, спалахи й вибухи.

Ми розповімо про царицю, яка спустилася зі сходів свого палацу, розташованого на високому пагорбі, щоб подбати про порятунок Російської імперії. Поговоримо про видатного письменника, який марив про підрих атомної бомби на тому самому бельведері, з якого спустилася цариця, за кілька кроків від моєї домівки. Ми простежимо за місією хороброї дівчини, яка із солідарності зі своїм українським другом пробралася в бункер Путіна, щоб покінчити з диктатором...

Квартал, у якому я народилася, в одному з центральних районів Києва, — прекрасний. З військової хроніки першого року повномасштабної війни знаємо,

що 10 жовтня 2022 року ракета влучила в цей район, розірвавши його тиху красу. Ракетний обстріл повторився на Різдво 2022 року, а потім на Різдво 2023 та 2024 років. Цю саму частину міста за сто років до того у своїй уяві висадив у повітря Михайло Булгаков.

Історія котиться крізь сторіччя, б'ючись головою об сходишки. Старовинні портали й архітрави, кольорові шибки, дитячі гойдалки брязкають, крутячись у повітрі у сліпучому полум'ї пожеж. Звички, традиції летять сторчма, порушується баланс у політиці, розмиваються межі між допустимим і неприйнятним. Світ більше не буде таким, як раніше.

Окуті латунню двері великого будинку, де я мешкала в дитинстві, уже не здаються мені такими масивними, як тоді, — я бачу в них чудові театральні лаштунки.

Ось біжить по тротуару жінка. Обабіч вулиці, якою вона біжить, підносяться пастельні чола елегантних будинків із вигадливими кованими орнаментами балконних огорож: комахи, листя. Будинки нещодавно реставровані. Вулиця не широка, але не така вузька, як завулки старої Європи. Її пропорції приязні, як у віденського бульвару початку ХХ сторіччя.

З прямокутників землі, що відкриваються у бруківці через рівні проміжки у шість чи сім метрів, виростають шорсткі стовбури. Кожен зі стовбурів потопає в кучугурі закопченого снігу, з вугільними блискітками, характерними для багатьох північноєвропейських міст наприкінці зими. Зараз час засвічувати ліхтарі, але вони чомусь залишаються вимкненими. Натомість

фасади будинків виблискують світними вивісками й світлодіодними лампочками. Підсвічуються панельки домофонів. Отож це не *Belle époque*. Дія відбувається сьогодні.

Навколо написи кирилицею. Однак між оберненими «R» проглядає латинська «i». Типова ознака українського правопису.

Сцена, світло та звуки підтверджують, свідчать, запевняють, що це може бути тільки моє рідне місто, Київ.

Раптом постать, що бігла, починає похитуватися. Схоже, ноги перестають слухатися. Либонь, тіло їй затерпнуло. Жінці підламується нога в щиколотці, ламається підбор, злітає черевик. Жінка падає і, напевно, в останню мить дивується (так описано момент смерті у Льва Толстого й у численних фільмах, які клішують його образ неба у сплетінні гілочок), чому повітря стало сліпучим, а порожнеча гуде. Чому стовбур тополі так різко нахилився до землі?

Тополя насправді не падала. Дерево росло й досі росте — єдине столітнє серед молодих насаджень на клаптику землі перед під'їздом будинку № 23 на вулиці Шота Руставелі. Одна зі сторін клумби утворює край сітки «класиків»: три квадрати завдовжки, три завширшки. По цих квадратах досі стрибає моя тінь, невидима для всіх, окрім умирущої жінки. Вона, імовірно, вважає мене за свою дитину, за ту, яка сьогодні живе в моєму домі й спить у моїй спальні.

Наукова назва дерева — «ломбардська тополя». Уже тридцять вісім років я мешкаю в Ломбардії. Цікаво,

чи тополя визирає здаля ту маленьку дівчинку з кісками, яка бавилася колись біля її окоренка.

Ломбардська тополя росте рівно. Натомість вигинається дорога, збігаючи вниз і повертаючи за рiг. У минулому сторiччi, сповiльнюючись на цьому колiнi й рiзко гальмуючи, гримотiв по рейках трамвай, що прямував до Театру оперетти. Гальмування «трiйки» стало саундтреком перших днiв мого життя, щойно пiсля прибуття додому з лiкарнi, яку знали за дореволюцiйною назвою Олександрiвська, офiцiйно ж iменували на радянський манер — Жовтневою, на честь т. зв. Жовтневої революцiї. У будь-якому разi, вона була i залишається єдиною з усiх лiкарень колишньої Росiйської iмперiї, що впродовж пiвтора сторiччя не припиняла своєї дiяльностi та зберiгає давню репутацiю. Моя бабуся народилася там у 1914 році, а мама — у 1935 році, тож, зiзнаюся, менi

аж ніяк не прикро, що я з'явилася на світ у цій поважній лікарні в 1958 році.

Хтозна, скільки жінок у моїй родині ризикували перечепитися об могутнє коріння тополі, повертаючись додому. Чи рятуючись від погрому, як моя прабабуся Ліза. Чи тікаючи від німецької облоги на київських євреїв: я говорю про бабусю Раю. Чи рятуючись від російських балістичних ракет, як це могло б статися з моєю мамою Вірою, моєю дочкою або зі мною. Що й випало на долю жінки, яка простягнулася на «класиках».

***

3 × 3, структура «класиків».

У трьох перших розділах цієї книжки дія відбувається у вертикалі Києва. На сцені розгортатимуться події Першої світової війни, потім Другої. Розповідаючи історію Третьої війни, яка терзає наш час, ми дотримуватимемося тієї-таки вертикальної логіки — горі й долі.

У наступних трьох розділах радісне, променисте світло Києва (або його кромішня пільма) буде наскрізною ниткою, що вестиме нас крізь три доби.

В останніх трьох розділах книжки головну роль відіграватимуть звуки: вибухи, вигуки, промови чи ніжний шепіт трьома мовами Києва: українською, російською та їдишем.

Отже, першою основною темою є вертикальність. Київ — це одна з виняткових сцен, створених природою.

Наступати на нього зі сходу є божевіллям. У добу ординської навали фортеця над прірвою відіграла свою роль, зупинивши нашествя на кордонах Європи, і, сплативши непомірну ціну, захищає нас сьогодні.

На найвищій точці стоїть Маріїнський палац — колишній царський, — резиденція Президента України. Хрещатик натомість ніби створений для тріумфальних процесій. Він нагадує античний театр, вмонтований у хребет ландшафту. Три пагорби, з яких відкриваються панорамні краєвиди, названо за іменами трьох братів — Кия, Щека і Хорива. Багато стародавніх міст засновано міфічними братами. Старший брат Кий дав своє ім'я першому пагорбу й усьому поселенню. Два інших пагорби зветься Щекавиця й Хоревиця... Була ще сестра Либідь, яка перетворилася на потічок, що повільно плине, як прекрасна лебідь, і впадає у Дніпро, нині сором'язливо прослизуючи більшу частину свого шляху під землею та вигулькуючи на поверхню на невеликих ділянках, облямованих чагарниками.

У 988 році за наказом князя Володимира Великого всі мешканці великої лісової місцевості навколо Києва були охрещені тут, усі гуртом, в один день. Їх зігнали до річки по уловині, яка після цієї події отримала назву Хрещатої долини. З обох частин природного партеру, що утворюють амфітеатр Хрещатика — з Хоревиці та Щекавиці, — тисячолітня історія християнства зачудовано спостерігала за дійством очима послів Візантії. Долиною пленталися заплакані люди, тримаючи в руках своїх обожнюваних дерев'яних «перунів».

Святий Володимир наказав стратити ідолів. Кияни мали знищити їх власноруч. Розбити їх на шматки й утопити в річці.

Насправді, ім'я Володимир було язичницьким. Приймавши християнську віру, князь відмовився від поганського імені і став, як добрий прихильник візантійської віри, Василієм. Однак росіяни вирішили, що Володимир Жорстокий був таким неординарним, що заслуговує на приєднання до сонму святих, а отже, до списку православних імен було додано нове, зі зловісним тлумаченням: «той, хто володіє світом». Його тетка у Кремлі постійно посилається на «святого попередника», можливо, приваблюваний страхітливим ім'ям, а можливо, бажаючи наслідувати його фатальну роль.

У другому тисячолітті історія далі спостерігає згори за радісними чи скорботними процесіями у Хрещатій долині. У 1941 році німецькі нацисти планували провести тут парад перемоги, однак не спромоглися: Хрещатик несподівано вибухнув, перетворившись на море вогню і град уламків. Російські агресори теж планували відзначити тут перемогу у 2022 році, 24 серпня. Натомість саме українці через пів року від початку великого вторгнення відзначали День Незалежності України на Хрещатику серед розбитої військової техніки, відібраної в росіян. Ті погрожували цього дня влаштувати у країні Армагедон, але українці не злякались, а росіяни нічого не вдіяли.

Деякі краєвиди Києва з пагорбів такі осяжні, що викликають у пам'яті рядки письменника Миколи

Гоголя. Ось, наприклад, уривок із його «Страшної помсти»:

...раптом стало видно далеко у всі кінці світу. Вдалині засинів Лиман, за Лиманом розливалось Чорне море. Бувалі люди впізнали й Крим, що горою підносився з моря, і болотяний Сиваш. Ліворуч видно було землю Галицьку. [...] Карпатські гори! [...] між ними є такі, з яких вік не сходить сніг; а хмари пристають і ночують там.

Булгаков теж оспівував краєвид із київських пагорбів, послуговуючись тією самою метрикою і фонетикою:

...туди, в марево, куди навіть з міських височин не сягає людське око, туди, де сиві пороги, Запорізька Січ, і Херсонес, і далеке море.

Київ посідає цінні природні bastiони — стрімкі відноги правого берега Дніпра, що робить надзвичайно складним наступ завойовників зі сходу й півночі — історично, для кочівників із татарських степів і ворогів із Московії. З іншого боку, ті, хто наступав із заходу, з Європи, колись представлені Литовсько-Польською державою, а тоді Австро-Угорською імперією, не мали таких технічних проблем. Європа завжди почувалась у Києві як удома.

Тут було засновано перший *Universitas studiorum* у форматі «книжної школи», щоправда, з особливим місцевим колоритом: учнів туди приводили силоміць, а їхні родини ридали з розпачу. Про це згадує «Повість

врем'яних літ», коли говорить про 988 рік, рік масового хрещення:

...повелів він [князь] робити церкви і ставити [їх] на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву святого Василя [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. [...] І, пославши [мужів своїх], став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне. А матері ж дітей своїх оплакували, бо іще не укріпилися вони були вірою і, як померлого, вони оплакували¹.

Через тисячу років мене теж водили на «виховні» прогулянки, що їх проводили фребелічки — літні педагогині Фребелівського інституту — в старому парку Шевченка під мурами університету. У тіні червоних колон, поставлених щільно, як зубці гребінця, мені казали: «Ти виростеш і підеш навчатися в той будинок».

Парк Шевченка називався колись «Університетським». Його заклали в ХІХ сторіччі на пустищі, де в баюрах борсалися корови та свині. Одна з таких баюр, за задумом ландшафтних дизайнерів, перетворилася на принадний ставок у формі Чорного моря. У 1896 році парку було присвоєно ім'я Його Величності царя Миколи І (при владі саме перебував його тезко Микола ІІ), а в 1898 році встановили пам'ятник самодержцю. В 1920 році більшовики перейменували парк

---

¹ Уривок з «Літопису руського (за Іпатським списком)» подано в пер. Л. Махновця. (*Прим. пер.*).

на «Червоний» і пофарбували будівлю університету в червоний і чорний кольори, які відповідали забарвленню ордена Святого Володимира (його імя носив університет), але дехто сприймав червоний колір як натяк на кров, пролиту студентами, котрі захищали незалежну українську державу й загинули у січні 1918 року, жорстоко закатовані й убиті на залізничній станції Крути під Києвом. Місце мученицької смерті студентів сьогодні вшановано червоною колоною, яка нагадує колону головного корпусу Київського університету, що була частиною університетського портика. Тіла героїв перевезли до Києва й поховали на Печерських пагорбах, на Аскольдовій могилі, звідки відкривається захопливий дніпровський краєвид.

Під час хвилі формальної та поспішної «українізації» 1939 року, після захоплення Радянським Союзом деяких західноукраїнських територій, на п'єдестал, що залишився після поваленого пам'ятника Миколі I, встановили величного Тараса Шевченка з пишними вусами. Відтак бронзовий Тарас Шевченко пишається на тлі Київського університету, який він сам колись намалював у 1846 році посеред величезного безлюдного поля.

Поет, здається, щасливий, що замінив імператора, який ненавидів його, переслідував і відправив на десять років у солдатчину й на заслання до посушливого Казахстану... Утім, росіяни не даватимуть йому спокою навіть після смерті. Від лютого 2022 року українського пророка замкнено в коробі з товстих сірих дошок, що захищає його від повітряних атак.

ЗМІСТ

А. Курков. Вступне слово	3
Пролог	6
<i>Чудове місце для феєрверка</i>	
<i>Спосіб розповісти про Київ</i>	
<i>Зомліла жінка і таємничий танк</i>	
Розділ 1.....	34
<i>Імператриця-мати Марія Федорівна</i>	
<i>Дві статуї святого Володимира</i>	
<i>Зречення Миколи II</i>	
<i>Екскурс у світ потягів</i>	
<i>Локація для інтерв'ю</i>	
Розділ 2.....	66
<i>З дідусем Леонідом Волинським у парку Ватутіна</i>	
<i>Завоювання Києва</i>	
<i>Монументs мен</i>	
<i>У 1941 році</i>	
<i>Одержимість реконструкціями</i>	
Розділ 3.....	103
<i>«Гуртовість» Зеленського й одноосібність Путіна</i>	
<i>Між Шекспіром і Волтом Дізні</i>	
<i>Острів Змійний і козацький гумор</i>	
<i>Кілька промов і ще одна цитата з Шекспіра</i>	

Розділ 4.	133
<i>Київ Булгакова</i> <i>Від атомної бомби до анатомістичної</i> <i>Пам'ять про Чорнобиль</i>	
Розділ 5.	149
<i>Світло у вікнах</i> <i>Один обшук і арешт</i> <i>Доля Герша Константиновського</i> <i>Віктор Некрасов</i> <i>Стратегії втечі</i>	
Розділ 6.	179
<i>Масяня</i> <i>Війна новин</i> <i>Чорна пляма в серці Європи</i>	
Розділ 7.	202
<i>Переоцінка Булгакова</i> <i>Переоцінка буржуазного героя</i> <i>Більшовики в Києві й емігранти в Москві</i> <i>Привиди</i>	
Розділ 8.	250
<i>Бабин Яр</i>	
Розділ 9.	291
<i>Майдан</i> <i>Голос Нищука</i> <i>Українська мова</i>	
Бібліографія	308